

EL MOVIMENT NACIONAL PER LA REFORMA URBANA A BRASIL

Una perspectiva comparada

José Miguel Cuesta Gómez¹

Universitat Autònoma de Barcelona/CEFID

El moviment veïnal va ser un dels moviments socials de caire urbà més potents que es van desenvolupar a Catalunya i l'Estat espanyol durant el franquisme i el procés de canvi polític conegut com a Transició. Diversos investigadors i investigadores europeus han analitzat i comparat moviments similars, destacant, en especial els existents a estats com Itàlia, França, Portugal o Xile². En canvi, des del continent europeu s'ha prestat poca atenció a un país com el Brasil. Aquesta comunicació tractarà de veure les similituds i diferències existents entre els moviments urbans brasilers (que van acabar confluint en l'anomenat Moviment Nacional per la Reforma Urbana) i el moviment veïnal català, prenent sobretot com a referència el Barcelonès Nord que va ser el subjecte concret de la meua tesi doctoral³. Sense una anàlisi profunda de les aportacions dels historiadors brasilers⁴, només pretenc fer una primera aproximació

-
- 2 Veure les obres citades per Ivan Bordetas: *Nosotros somos los que hemos hecho esta ciudad. Autoorganización y movilización vecinal durante el franquismo y el proceso de cambio político*, tesi doctoral, UAB, juliol 2012, p. 75, notes 134-137.
 - 3 Per Barcelonès Nord s'entén el territori que ocupen les ciutats de Badalona, Santa Coloma de Gramenet i Sant Adrià de Besòs, situades al nord-est de la ciutat de Barcelona. Veure José Miguel Cuesta Gómez: *El moviment veïnal al Barcelonès Nord (1954-1987)*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, juliol 2014 (dirigida per Martí Marín i Corbera). Sobre el moviment veïnal català i de l'estat espanyol cal veure també les aportacions d'altres investigadors del CEFID com Ricard Martínez, Iván Bordetas i Xavier Domènech, citades a la meua tesi i resumides al llibre de Carme Molinero i Pere Ysàs (coords): *Construint la ciutat democràtica. El moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició*, Icària, Barcelona, 2010. A aquestes caldria afegir la recent investigació de Marc Andreu Acebal: *El moviment ciutadà i la transició a Barcelona: la FAVB (1972-1986)*, tesi doctoral. Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona, 15 de gener de 2014.
 - 4 Sense ànim de ser exhaustiu esmento uns quants estudis: S. B. Ammann: *Movimento popular de barrio: De frente para o Estado, em busca do Parlamento*, Cortez, São Paulo, 1991; M. do S.S. Araújo, M.M.L. Da Cunha; R dos S. Musser: *Chão de Estrelas: o brilho das histórias de luta de um povo – uma experiência da organização comunitária na região metropolitana do Recife. Monografia (Especialização em Associativismo)*, UFRPE: Universidade de Sherbrook-Irecus-Canadá, Recife, 1993; Renato Raul Boschi:

comparativa.

L'estat espanyol i el brasiler van patir unes dictadures, que si bé van sorgir en contextos molt diferents i amb unes característiques peculiars, tenien una clarament comuna: van ser una reacció davant uns projectes polítics reformistes -no revolucionaris- que qüestionaven parcialment el paper de les elits econòmiques dels respectius estats i que es van plasmar en cops protagonitzats per militars però amb un ampli suport civil. Si bé es cert que el cas brasiler va ser en un context diferent al de l'auge dels feixismes dels anys 30, com era el de la guerra freda, també és cert que va donar-se en un cicle d'instauració de dictadures en el con sud americà. En tots dos casos va argumentar-se l'existència d'un suposat «perill comunista», fet que qualsevol anàlisi empírica desmenteix totalment. En el cas brasiler, menys conegut a Europa, van ser les polítiques reformistes impulsades pel president João Goulart, líder del Partido Trabalhista Brasileiro popularment conegut com a «Jango», les que van despertar l'animadversió de les elits⁵, en un procés que ens podria recordar els esdeveniments

Movimentos coletivos no Brasil Urbano, Zahar Editores, Rio de Janeiro, 1983; Carolina Maria Pozzi de Castro: *A explosão do autofinanciamento na produção da moradia em São Paulo*, Tese de Doutorado, FAU-USP, 1999; ETAPAS (Equipe Técnica de Assessoria, Pesquisa e Ação Social): *Movimento de bairro do Recife e seu relacionamento com a Prefeitura entre 1955 e 1989*, ETAPAS, V. I, Recife, 1989; ETAPAS: *Movimento de bairro: repetição/invenção*, ETAPAS, Recife, 1988; T. Evers; C. Muller-Plantenberg, S. Spessart: "Movimentos de Bairro e Estado: lutas na esfera da reprodução na América Latina" a José Álvaro Moisés (Org.): *Cidade, povo e poder*, Paz e Terra, Coleção CEDEC/Paz e Terra, vol. 5, Rio de Janeiro, 1985, p. 110-164; Maria da Glória Gohn: *História dos movimentos e lutas sociais: a construção da cidadania dos brasileiros*, edições Loyola, 2ª Ed., São Paulo, 2001; *Reivindicações populares urbanas: um estudo sobre as associações de moradores em São Paulo*, Autores Associados/Cortez, São Paulo, 1982; *A força da periferia: A luta das mulheres por creches em São Paulo*, Vozes, Petrópolis/Rio de Janeiro, 1985; G. Marinho: "Movimentos urbanos de luta pela moradia" a J.O. Romano; R. Athias i M. Antunes (Orgs.): *Olhar crítico sobre participação e cidadania: trajetórias de organização e luta pela redemocratização da governança no Brasil*, Expressão Popular, Coleção Olhar Crítico, Vol. 2, São Paulo, 2007, p. 161-185; José Álvaro Moisés i V. Martinez: "A revolta dos suburbanos ou "patrão, o trem atrasou" a J.A. Moisés (Org.): *Contradições urbanas e movimentos sociais*, Paz e Terra/CEDEC, Coleção CEDEC/Paz e Terra, vol. 1, Rio de Janeiro, 1977, p. 13-63; José Álvaro Moisés: "O estado, as contradições urbanas e os movimentos sociais" a J.A. Moisés (Org.): *Cidade, povo e poder*, Paz e Terra, Coleção Paz e Terra, vol 5, 2ª Ed., Rio de Janeiro, 1985, p. 14-29; R. Mutzemberg: "Construção de sentido pelos movimentos sociais" a B.A.S.M., Fontes (Org.): *Movimentos sociais: motivação, representação e produção de sentido*, Ed. Universitária da UFPE, Recife, 1999, p. 123-156; E. Nunes: "Inventário dos quebra-quebras nos trens e ônibus em São Paulo e Rio de Janeiro, 1977-1981" a J.A. Moisés (Org.): *Cidade, povo e poder...*, p. 165-199; F. de Oliveira: "Acumulação monopolista, Estado e urbanização: a nova qualidade do conflito de classes" a J.A. Moisés (Org.): *Cidade, povo e poder*, Paz e Terra, Coleção CEDEC/Paz e Terra, vol. 1, Rio de Janeiro, 1977, p. 65-76; Eder Sader: *Quando novos personagens entraram em cena*, Paz e Terra, Rio de Janeiro, 1988; R.B. Santos: *Movimentos sociais urbanos*, Editora UNESP, São Paulo, 2008.

- 5 Per al Brasil en vespres del cop d'estat i per reflexions sobre la mateixa dictadura, veure el dossier «Brasil: do ensaio ao golpe (1954-1964)» en *Revista Brasileira de História*, vol. 24, núm. 47 (2007) [Universidade de São Paulo].

durant la II República a l'Estat espanyol.

En un context de guerra freda els sectors més conservadors del Brasil també es van mobilitzar. El president Jango va ser derrocat per un cop militar, però aquest comptava amb una àmplia xarxa de suports civils que no es limitava als quatre oligarques, industrials i terratinents sinó també a amplis sectors de les capes intermèdies. De manera semblant al franquisme, la dictadura brasilera va tenir un cert *suport popular* i va ser capaç de mobilitzar centenars de milers de persones, com per exemple en l'anomenada "Marxa da Família com Deus pela liberdade" que es va fer a Rio de Janeiro per commemorar el cop militar⁶. I també, amb una certa similitud amb el cop dels militars espanyols de juliol del 1936, aquest es va presentar a si mateix com una "revolució" i que es legitimava a si mateix per les seves accions⁷. Davant les mobilitzacions que es van fer a finals dels seixanta contra la dictadura, aquesta va reaccionar accentuant la repressió en desembre de 1968 amb l'anomenat Acto Institucional num. 5⁸. Els partits d'esquerres van patir molt i en alguns casos van fer servir la lluita armada com també va passar sobretot en la primera etapa del franquisme. Però aquestes temptatives no van prosperar per l'eficàcia de l'aparell repressiu de la dictadura que va fer un us habitual de la tortura i comptava amb una àmplia xarxa de col·laboradors, confidents i delators⁹.

Tant la dictadura franquista com la brasilera van intentar legitimar-se pel creixement econòmic que es va desenvolupar en una part dels seus anys de poder. En especial amb el desenvolupament industrial aprofitant les facilitats donades al capital estranger i la creació dels anomenats "Planes de Desarrollo" o Plans Nacionals de "Desenvolvimento". Però la riquesa no es va repartir igualment malgrat les promeses i la propaganda oficial d'ambdós règims. De fet, les desigualtats van augmentar. Aquest "creixement" va tenir un altre efecte que també s'havia donat a la dictadura franquista.

6 Daniel Aarão Reis: *Dictadura militar, esquerdas e sociedade*, Jorge Zahar Editor, Rio de Janeiro, 2000, p. 33.

7 Helio Mendes Cazuquel: *Los derechos fundamentales en la transición a la democracia en Brasil 1974/1989*, tesi doctoral, Editorial de la Universidad Complutense de Madrid, 1992, p. 84. En el cas brasiler aquesta legitimació es feia a través dels anomenats «Actes Institucionals», si bé finalment es van acabar redactant una constitució l'any 1967, refeta al 1969 per endurir la repressió i el règim dictatorial. El franquisme no va arribar a tant però sovint, en la seva etapa final, es referia les seves *Leyes Fundamentales* com a «Constitución».

8 Daniel Aarão Reis: *Dictadura militar, esquerdas e sociedade*, p. 51.

9 Marionilde Dias Brepohl de Magalhães (Universidade Federal do Paraná): «A lógica da suspeição: sobre os aparelhos repressivos à época da ditadura militar no Brasil», *Revista Brasileira de História* vol. 17 núm. 34, São Paulo, 1997 [versió on-line]: http://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0102-01881997000200011&Ing=pt&nrm=iso&tlng=pt

Al Brasil, ja abans de la dictadura s'havia engegat un procés de migracions rurals cap a les ciutats en la mesura que el país s'industrialitzava. I durant aquests anys el procés es va accelerar notablement. Es van acumular grans quantitats de població a les àrees urbanes sense que es proveís una política d'habitatge per acollir-los, tal com també havia passat a l'Estat espanyol, si bé al Brasil va adquirir unes proporcions més grans. La població urbana del país sud-americà a va augmentar del 31,2 % al 1940 al 75 % al 1991¹⁰.

Els barris de *favelas* ja existien en algunes ciutats del Brasil però va ser en aquest període quan van començar a créixer en proporcions descontrolades, en un procés similar a la proliferació del barraquisme en les grans ciutats de l'Estat espanyol i de Catalunya però en proporcions encara majors. Davant a manca d'espai i els preus prohibitius dels habitatges, la població va respondre amb l'ocupació de terrenys per poder autoconstruir-se les seves llars. Aquest fet, tal com va passar també durant la dictadura franquista, va provocar tensions i disputes amb les poblacions que rebien als nous immigrants, que podien ser estigmatitzats i titllats de «lladres, invasors» etc¹¹, de la mateixa manera que F. Candel ens explicava com hi havia alguns catalans que acusaven als nouvinguts de «venir a treure'ls el pa»¹². Tant els barris de barraquistes existents a poblacions catalanes -com les del Barcelonès Nord- com aquests barris de favelas brasilers van anar forjant una identitat pròpia a base de les lluites diàries per buscar solucions als seus ingents problemes. Les dures condicions de vida, la falta de serveis elementals de clavegueram, enllumenat, transports, neteja i d'altres van fer que comencessin a haver-hi protestes i una certa autoorganització. En el cas del Brasil, en especial a partir de 1974, aprofitant que la dictadura de la mà del general Geisel havia relaxat parcialment la repressió deixant d'aplicar "l'Acte Institucional-5" creient que les organitzacions polítiques opositores així com els grups armats ja estaven pràcticament desarticulats¹³.

L'arribada de la crisi econòmica va començar a desfer el discurs "economicista"

-
- 10 Nelson Saule Júnior i Karina Uzo: «La trayectoria de la reforma urbana en Brasil» a A. Sugranyes i C. Mathivet: *Ciudades para Todos. Por el derecho a la Ciudad, Propuestas y Experiencias*, Habitat Internacional Coalition, Santiago, 2010, p. 261. Al final de l'article adjunto tabla amb l'evolució de la població urbana i rural del Brasil.
- 11 João Carlos de Souza (Universidade Federal de Minas Gerais): "Ocupações de Áreas Urbanas em São Paulo: Trajetórias de Vida Linguagens e Representações", *Revista Brasileira de História*, vol 18, núm. 35 (1998) [versió on-line]: http://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0102-01881998000100016&lng=pt&nrm=iso&tlng=pt
- 12 Francesc Candel: *Els altres catalans*, Edicions 62, Barcelona, 1968.
- 13 Daniel Aarão Reis: *Dictadura militar, esquerdas e sociedade*, p. 67.

que la dictadura brasilera havia fet servir per legitimar-se, alhora que van créixer les desigualtats i protestes dels sectors més desfavorits. Paral·lelament a l'organització dels barris de favelas i d'altres, va aparèixer un fort "Movimento Contra a Carestia", amb un protagonisme important de les dones i sectors de l'església, que es va desenvolupar sobretot a partir de 1976 i que va ser capaç d'engegar una campanya de recollida d'un milió cinc-cents mil signatures que van ser portades al Congrés Nacional de Brasília al setembre de 1978, en plena dictadura¹⁴. Aquest fet ens recorda també la implicació del nou apostolat obrer als barris de les grans ciutats catalanes durant els anys 50-60 així com les primeres mobilitzacions que es van fer ja a la dècada dels seixanta, protagonitzades en molts casos per dones. Amb la diferència, això sí, que al Brasil es van arribar a fer unes ocupacions massives d'espais per construir habitatges d'una manera organitzada. Les majors es van fer als anys 78-79 amb la participació de milers de persones com les que es van fer a la zona est de São Paulo¹⁵.

Aviat apareixeran també altres formes d'organització: les anomenades "comissões de moradores"¹⁶ i d'altres semblants de joves, de dones, de salut, d'educació i cultura..., que reivindicaran millores en equipaments socials¹⁷. Aquest tipus d'organització ens recorden a altres que es van donar a les ciutats més grans de Catalunya: les Comissions de Barri i les Associacions de Veïns, que es van desenvolupar sobretot als anys setanta, si bé es pot constatar l'existència d'Associacions veïnals en un període anterior que responien a l'intent franquista de proveir-se d'un mecanisme de control i captació en uns barris potencialment "subversius". Curiosament a Brasil també hi van existir fins i tot abans de la dictadura una mena de "Sociedades Amigos de Barrio"¹⁸.

Aquestes entitats de barri, parròquies i d'altres formes d'organització van passar, com en el cas del moviment veïnal català, per dues etapes. Una primera en què van primar les reivindicacions més materials, de resoldre problemes quotidians (habitatge,

14 Veure el testimoni de Alinton Barros Oliveira, un líder popular dels anys 70 a Éder Roberto Da Silva: *O Movimento Nacional pela Reforma Urbana e o Processo de Democratização do Planejamento Urbano do Brasil*, Dissertação apresentada ao Programa de Pós-Graduação em Engenharia Urbana, para obtenção do título de Mestre em Engenharia Urbana, Universidade Federal de São Carlos, 2003, Anexo VI, p. 3.

15 Testimoni de Alinton Barros Oliveira a Éder Roberto da Silva: *O Movimento Nacional pela Reforma Urbana...* Anexo VI, p. 1-2.

16 Ídem, p. 3.

17 Augusto Antonio Campelo Cabral i Alcindo José de Sà: "Os movimentos sociais urbanos e suas manifestações concretas no Brasil e no Recife: síntese retrospectiva", *Revista de Geografia*. Recife: UFPE – DCG/NAPA, v. 26, n. 3, set/dez. 2009, p. 216.

18 Testimoni de Alinton Barros Oliveira a Éder Roberto da Silva: *O Movimento Nacional pela Reforma Urbana...*, Anexo VI, p. 3.

serveis elementals, etc.) i una segona en què adquiriren més pes les reivindicacions polítiques contra la dictadura a la qual es culpava de la situació existent¹⁹. Fa la impressió que a l'igual que en el cas de l'Estat espanyol, va ser la pressió social, amb les lluites obreres, estudiantils i dels "moradores" la que va obligar -o si més no condicionar- la dictadura brasilera a iniciar un procés de canvi, encara que fos de manera progressiva i controlada i que no va concloure fins els anys 1988 i 1989, amb la redacció d'una nova constitució i unes primeres eleccions democràtiques per triar el president de la república en un procés que tot i les seves limitacions va estar més obert a la participació popular que a l'Estat espanyol.

Una altra coincidència que es pot trobar entre el moviment veïnal català i brasiler és la notable participació femenina que es va donar en el seu si. Van destacar en la lluita contra la carestia -encara que inicialment fos per la tradicional divisió de tasques entre generes- però aviat es va començar a desenvolupar un feminisme de caire popular²⁰. Altre aspecte on es poden buscar coincidències és en el paper que van tenir les diferents organitzacions polítiques. En el cas català és conegut l'important paper que van tenir les organitzacions polítiques dins el moviment veïnal als anys setanta un cop van adonar-se de la seva importància ja que inicialment havien continuat apostant prioritàriament per la tradicional lluita obrera. Desconec més el cas brasiler i no sé fins a quin punt diferents organitzacions polítiques clandestines brasileres tenien una major o menor incidència en aquestes "associacions de moradores". A més cal tenir en compte les peculiaritats de la dictadura brasilera. L'existència d'un sistema bipartidista oficial va afavorir que els seus opositors, des de liberals fins a marxistes, coincidissin en fer servir el Movimento Democrático Brasileiro com a plataforma d'oposició a la dictadura, en una tàctica que recorda, encara que vagament donades les diferències, l'entrisme practicat per CCOO dins el sindicat vertical franquista. Durant els anys setanta, el MDB va aconseguir alguns èxits parcials²¹. Sembla que també va haver una certa relació entre el

19 Augusto Antonio Campelo Cabral i Alcindo José de Sà: «Os movimentos sociais urbanos e suas manifestaciones concretas no Brasil e no Recife: síntesi retrospectiva», *Revista de Geografia*. Recife: UFPE – DGC/NAPA, v. 26, núm. 3 (setembre/desembre 2009), p. 216.

20 Eva Fernández Lamelas: *Vocalies de Dones de Barcelona a la Transició Democràtica: una experiència emancipadora*, tesina de doctorat. Universitat Autònoma de Barcelona, Cerdanyola del Vallès, 2009. Actualment té una tesi doctoral en curs titulada *El feminisme de les classes populars als barris. Vocalies i grups de dones (1975-1990)*. Més informació sobre el feminisme brasiler dels anys setanta a Joana Maria Pedro (UFSC): "Narrativas fundadoras do feminismo: poderes e conflitos (1970-1978)", *Revista Brasileira de História*, vol. 26 núm. 52 (2006), São Paulo, p. 249-272.

21 Com per exemple la victòria a les eleccions de 1974 davant el partit oficialista ARENA en els principals centres urbans del país. Veure Daniel Aarão Reis: *Dictadura militar, esquerdas e sociedade...*, p. 67.

mateix MDB i els moviments urbans, sobretot de la seva vessant més esquerrana o progressista²². El cert es que des d'aquests moviments populars urbans brasilers es van fer reivindicacions democràtiques d'una manera semblant a les de les AVV's a Catalunya i l'Estat espanyol durant el final de la dictadura franquista. A Brasil va ser sobretot a finals dels setanta, on va irrompre també amb força el moviment obrer, amb les primeres vagues massives com la de Sao Bernado. D'una manera similar al procés de canvi polític de l'Estat espanyol, res estava perfectament definit ni planificat²³.

Els darrers governs militars brasilers, per contrarestar la creixent pressió social però amb la voluntat de no perdre el control van anar combinant *el tupí i el bastó*. Al igual que el franquisme a l'Estat espanyol, van intentar -amb menys eficiència- crear grans polígons habitacionals per intentar fer disminuir el barraquisme²⁴. La repressió policial va continuar, juntament amb arbitrarietats com la dissolució del Congrés al 1977 (on el MDB havia trencat la majoria dels dos terços del governamental ARENA) i l'aplicació d'unes noves lleis arbitràriament en l'anomenat "Paquet d'abril" per assegurar la victòria governamental a les "eleccions" de 1978. Tot i això, l'any 1979 es va aprovar una *Amnistia recíproca* (Llei d'amnistia d'agost de 1979) que ens podia fer recordar la Llei d'Amnistia de 1977 de l'Estat espanyol, ja que es va indultar tant a presos polítics com als assassins, repressors i torturadors de les respectives dictadures. Finalment, la legalització dels partits polítics va ser feta per ambdós estats davant una creixent pressió popular i no tant per una "voluntat democràtica", encara que també en aquest procés es va intentar perjudicar als rivals polítics, especialment a les esquerres. A l'Estat espanyol inicialment no estava prevista la legalització dels partits comunistes, si bé al final la pressió va fer que es legalitzessin els més importants (PCE-PSUC) tot i que a les primeres eleccions no van poder concórrer amb les seves sigles altres partits comunistes i republicans. Al Brasil el govern també va aprofitar la fi del bipartidisme per trencar el MDB i assegurar-se que el nou partit del govern, el PDS, tindria -teòricament- més facilitat per formar govern en solitari o en coalició davant les eleccions previstes pel

Evidentment això no va suposar la fi de la dictadura ja que aquesta va fer una nova legislació electoral per afavorir el seu partit sobrerrepresentant les zones rurals, sense parlar de les nombroses irregularitats existents.

22 Veure el testimoni de Alinton Barros Oliveira a Éder Roberto Da Silva: *O Movimento Nacional pela Reforma Urbana...*, Anexo VI, p. 4. El mateix testimoni explicava com part d'aquest sector va participar també en la fundació del PT l'any 1979.

23 Ídem.

24 Daniel Aarão Reis: *Dictadura militar, esquerdas e sociedade*, p. 69.

1982²⁵.

A l'Estat espanyol durant el final del franquisme i el procés de canvi polític es va intentar influir dins el moviment veïnal quan es va veure el seu gran potencial "subversiu" creant associacions afins i comprant voluntats (mentre paral·lelament es reprimia a les associacions potencialment "conflictives")²⁶. Al Brasil es va donar uns fets similars, sobretot al període 1979-1985. Per una banda es va intentar recuperar per al discurs oficial sectors amplis de població amb programes com "Desenvolvimento com Participação" on es volia oferir un missatge -més fictici que real- de "preocupació" per les necessitats populars i per la seva "participació". Al igual que va passar amb el moviment veïnal català durant el franquisme, el govern va fomentar les seves pròpies entitats en els barris potencialment més conflictius per fer contrapès a les entitats de caire popular²⁷. A Brasil aquest fet va tenir fins i tot una dimensió estatal: al 1982 s'havia creat la Confederação Nacional de Moradores (COBRAM) on hi tenia molt pes el partit hereu del MDB, el PMDB (la nova llei electoral, més enllà del pluripartidisme, obligava a fer servir la paraula "partit")²⁸. Existia també una altra entitat anomenada Articulação Nacional do Solo Urbano (ANSUR) i d'altres organitzacions de barris de favelas. Per contrarestar això des de el govern Sarney (1985-1990) es va crear la Confederação Brasileira de Associação de Moradores (COBRAM), si bé l'intent no va acabar de reeixir pel desgast i desprestigi del govern, sobretot per l'increment de la inflació²⁹.

El perquè de l'interès del govern brasiler de controlar els moviments urbans era similar al que havia tingut el franquisme: per evitar l'amenaça que podien representar pels interessos de la oligarquia econòmica brasilera lligada al sector empresarial i al

25 Helio Mendes Cazuquel: *Los derechos fundamentales en la transición a la democracia en Brasil...*, p. 106.

26 La percepció del «perill» del moviment veïnal va ser destacada en l'anomenat *Plan Barrio*, un informe policial del qual existeixen dues versions de 1973 i 1975: "Plan Barrio", (Madrid, octubre 1973), AGA, *Fondo Gabinete de Enlace del Ministerio de Gobernación*, Caixa 42/8906, Dossier 7 sobre Comités de Barrio i "Plan Barrio. Estudio sobre la subversión en los barrios" (gener 1975), Fundació Utopia d'Estudis Socials del Baix Llobregat, Fondo García-Nieto, nº 5110. He d'agrair profundament a Iván Bordetas Jiménez que em facilités la consulta d'aquest segon document. Algun exemple d'aquestes maniobres per crear associacions afins al govern es poden veure a la meua tesi doctoral *El moviment veïnal al Barcelonès Nord...*, p. 247.

27 Helio Mendes Cazuquel: *Los derechos fundamentales en la transición a la democracia en Brasil...*, p. 219-220.

28 Ídem, p. 105.

29 Testimoni de Alinton Barros Oliveira a Éder Roberto da Silva: *O Movimento Nacional pela Reforma Urbana...*, Anexo VI, p. 5.

propi govern. Però va haver-hi un element més peculiar de Brasil: durant els anys vuitanta es va articular l'anomenat Movimento Nacional pela Reforma Urbana (MNRU). En aquest van confluïr diferents organitzacions per impulsar un front en un context polític concret³⁰. Tot i que a mitjans dels anys vuitanta existia una certa frustració dins els sectors més polititzats i mobilitzats del Brasil per no haver-se aconseguit l'elecció directa del president de la república l'any 1984 en la campanya "Elecciois diretas ja!", el debat que es va produir al voltant del procés d'elaboració de la nova Constitució de la República va esperonar de nou la mobilització popular per condicionar la seva redacció, en un procés força diferent al cas de l'Estat espanyol i la Constitució de 1978. El Moviment Nacional pela Reforma Urbana, amb l'assessorament de tècnics i professionals (això sí que es va donar també al moviment veïnal, si bé no en un context tant marcat de debat constitucional), va tractar d'incloure a la Carta Magna tota una sèrie de drets i lleis que afavorissin la millora dels barris de les grans ciutats així com la participació de la seva població en la presa de decisions³¹.

El moviment va aconseguir un èxit parcial quan la Constitució Brasileira de 1988, a través d'una esmena popular promoguda pel MNRU va incloure en el seu article 5^è els incisos XXII i XXIII que estableixen que la propietat privada devia tenir una funció social (es limitava la seva concepció com un dret absolut) i, sobretot, per incloure un capítol específic per parlar de la qüestió urbana com era el "Capítulo II do Título VII da Constituição Federal". Alhora existien altres dispositius de la mateixa Constitució Federal de 1988 que estableixen la funció social de la propietat immobiliària com per exemple el "Capítulo VI do Título VIII" que estableix la protecció del medi ambient i limitava la construcció. L'ordre en que van aparèixer aquests articles, sobretot el Capítol II, no és casual. Demostra la importància que van arribar a tenir les reivindicacions urbanes. No obstant, aquestes disposicions no es van completar fins molts anys després, amb la proclamació del "Estatuto da Cidade" l'any 2001 sobretot per la forta oposició dels lobbys relacionats amb la indústria de la construcció, les immobiliàries i l'especulació³², sense esmentar que aquestes lleis es quedaven sovint en paper mullat.

30 Entre d'altres: Comissão Pastoral da Terra (CPT), Federação Nacional dos Arquitetos (FNA), Federação Nacional dos Engenheiros (FNE), Federação de órgãos para Assistência Social e Educacional (FASE), Articulação Nacional do Solo Urbano (ANSUR), Movimento de Defesa do Favelado (MDF), Associação dos Mutuários, Coordenação Nacional dos Mutuários, Instituto dos Arquitetos do Brasil (IAB) i la Federação das Associações de Moradores do Rio de Janeiro (FAMERJ). Veure Éder Roberto Da Silva: *O Movimento Nacional pela Reforma Urbana...*, p. 78-79 i 83.

31 Éder Roberto Da Silva: *O Movimento...*, p. 82.

32 Un anàlisi més detallat d'aquests articles de la Constitució Federal de 1988 i del mateix Estatut de la Ciutat

Tot i això, el debat constituent al Brasil va estar més obert a la participació popular - amb la possibilitat d'incloure esmenes "populars" al text constitucional- que a l'Estat espanyol, més monopolitzat pels partits polítics, molt més acotat en el temps i fins i tot amb intervencions directes dels militars en el seu redactat.

Ja durant el procés Constituent van haver-hi crítiques sobre la preeminència dels tècnics i professionals en aquest MNRU, postergant o deixant més en un segon pla a les organitzacions populars dels barris, en especial a la part final del procés³³. Aquest moviment va caure també en un cert "institucionalisme i legalisme", en posar massa èmfasi en que aconseguint la reforma de les lleis se solucionarien per si sols els problemes, sense atendre tant a les causes estructurals que les provocaven³⁴. Alhora un cop aprovada la constitució, el MNRU va patir un procés semblant al que va passar també al moviment veïnal català: l'absorció de part dels seus líders per les institucions i diferents administracions. En el cas brasiler el mateix MNRU va acabar transformant-se als noranta en l'anomenat Fòrum Nacional pela Reforma Urbana o simplement Fórum de Reforma Urbana, en un context de crisi dels moviments socials urbans que ens pot recordar també la crisi semblant que es va donar a Catalunya i a l'Estat espanyol als anys vuitanta³⁵. A això caldria afegir el fenomen que a l'Estat espanyol es va anomenar *desencanto*, provocat per diversos factors com l'impacte de la crisi econòmica i la frustració de part de les expectatives generades de canvi social. A Brasil l'any 1987 algunes enquestes senyalaven que entre un 31 i un 38% de la població estava d'acord que els militars retornessin el poder, xifres que contrastaven molt amb les que es donaven a Argentina o Uruguai en aquells mateixos anys³⁶. Una dada per reflexionar.

es poden veure al capítol 3, «A reforma Urbana na Constituição Federal de 1988 e no Estatuto da Cidade em 2001» a Éder Roberto Da Silva: *O Movimento Nacional pela Reforma Urbana...*, p. 88-121.

33 Ídem, p. 81.

34 Ermínia Maricato: «As idéias fora do lugar e o lugar fora das idéias» a *A cidade do pensamento único*, Petrópolis, Vozes, Rio de Janeiro, 2000 [citat per Éder Roberto Da Silva: *O Movimento Nacional pela Reforma Urbana...*, p. 81].

35 Maria de G. Gohn: *Teorias dos movimentos sociais: paradigmas clássicos e contemporâneos*. 3A Ed. Edições Loyola, São Paulo, 2002. Citat a Augusto Antonio Campelo Cabral i Alcindo José de Sà: «Os movimentos sociais urbanos e suas manifestações concretas...», p. 222-223.

36 Judit Muzynski i Antonio Manuel Teixeira Mendes: «Democratização e opinião pública no Brasil» a Bolívar Lamounier (Org.): *De Geisel a Collor: o balanço da transição*, Editora Sumaré Ltda. i Instituto de Estudos Econômicos, Sociais e Políticos de São Paulo, São Paulo, 1990, p. 78-79. La dada era encara més alarmant doncs els autors afirmen que aquest percentatge era més freqüent en els sectors més pobres de la població.